

Elżbieta Alabrudzińska
Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

MISJE CHRZEŚCIJAŃSKIE WŚRÓD ŻYDÓW W POLSCE W LATACH 1918-1939

Wyznania chrześcijańskie od wieków próbowały nawracać ludność żydowską. Różne były rozmiary i metody tej działalności, nie wyłączając środków przymusu. Począwszy od XVII wieku, Kościoły powoływały zgromadzenia zakonne i organizacje świeckie, których celem było prowadzenie pracy misyjnej wśród Żydów. Rezultaty tego oddziaływania związane były w dużej mierze z sytuacją, w jakiej znajdowała się społeczność żydowska w Europie, a więc wynikały przeważnie z czynników pozareligijnych. Do końca XVIII wieku chrzest stanowił dla Żydów ucieczkę przed prześladowaniami. Później stał się jeszcze bardziej powszechny jako „bilet wstępu” do społeczeństw europejskich. W ciągu XIX stulecia ochrzciło się w Europie Środkowo-Wschodniej co najmniej 250 tysięcy Żydów.¹

W XIX wieku działalność misyjną wśród Żydów prowadziły wszystkie największe Kościoły chrześcijańskie: rzymskokatolicki, prawosławny i protestanckie. Fala nawróceń przeszła przez wszystkie kraje Europy, w tym również przez Niemcy, Austrię, Rosję oraz ziemie polskie znajdujące się pod ich rządami. Mimo realizowanej w połowie XIX stulecia prawnej emancypacji ludności żydowskiej i teoretycznego równouprawnienia chrzest jako ważny etap asymilacji prowadził do awansu społecznego i poprawy sytuacji materialnej. Największym dynamizmem w akcji misyjnej odznaczały się Kościoły protestanckie. Krajem, który zapoczątkował tworzenie na szerszą skalę organizacji misyjnych, których zadaniem było wyłącznie nawracanie osób wyznania mojżeszowego, była Anglia.²

¹ P. Johnson: *Historia Żydów*, Kraków 1993, s. 333; J. Doktor: *Konwersje wyznawców Sabataja Cwi w niemieckim Kościele ewangelickim*, w: *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, pod red. K. Pilarczyka, Kraków 1997, s. 163 i n.

² Z.H. Nowak: *Sprawa emancypacji Żydów w Prusach Zachodnich w pierwszej połowie XIX wieku*, w: *Emancypacja – asymilacja – antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX wieku*, pod red. Z.H. Nowaka, Toruń 1992, s. 13-15; A. Ciała: *Asymilacja Żydów*

Tendencja największego zaangażowania przedstawicieli Kościołów protestanckich w prace misyjne wśród Żydów wyraźna była również w Polsce w okresie międzywojennym.³ Duże zainteresowanie misjami wykazywały działające tu Kościoły ewangelickie, jednakże inicjatywę w tej dziedzinie przejęły zdecydowanie zagraniczne organizacje misyjne, wywodzące się głównie z Kościoła anglikańskiego. Jedną z takich organizacji było Londyńskie Towarzystwo Szerzenia Chrześcijaństwa wśród Żydów (London Society for Promoting Christianity amongst the Jews), utworzone w 1809 roku przez Lewisa Waya. Towarzystwo Londyńskie w 1821 roku rozpoczęło działalność na terenie ziem polskich, zakładając najpierw placówkę w Warszawie, a następnie w Lublinie, Częstochowie i Radomiu. Do 1854 roku misjonarzom udało się nawrócić, według danych samej misji, 361 Żydów.⁴ Musieli wówczas przerwać pracę ze względu na zakaz rządu rosyjskiego i mogli ją wznowić dopiero w roku 1875; reaktywowali placówkę w Warszawie, a w późniejszych latach utworzyli nową – we Lwowie.⁵

Na czele misji Towarzystwa Londyńskiego w Polsce stał duchowny anglikański Herman Charles Carpenter. Pełnił on równoległe funkcje przełożonego parafii anglikańskiej w Warszawie i kapelana ambasady brytyjskiej w RP. W pracy misyjnej wspomagali go pracownicy świeccy, m.in. Markus Bregman, Abraham Ajzemann i Abraham Chinenberg. Parafia anglikańska w Warszawie obsługiwała wiernych z całej Polski; również misja obejmowała swoją działalnością większą część terytorium państwa. W centrum zainteresowania misjonarzy leżały tereny byłego Królestwa Kongresowego – działali na terenie województw warszawskiego, piotrkowskiego, kaliskiego, kieleckiego i lubelskiego. Ponadto objeżdżali w celach misyjnych województwa poleskie, wołyńskie, lwowskie i stanisławowskie.⁶ Neofici przyjmowani byli do warszawskiego zboru angli-

w *Królestwie Polskim (1864-1897)*, Warszawa 1989, s. 16 i n.; P. Wróbel: *Zarys dziejów Żydów na ziemiach polskich w latach 1880-1918*, Warszawa 1991, s. 9; D. Olszewski: *Dzieje chrześcijaństwa w zarysie*, Kraków 1996, s. 302.

³ O stosunku Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce wobec Żydów zob.: S. Wilk: *Episkopat Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1992, s. 393-396.

⁴ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: MWRiOP), sygn. 1396, 1457.

⁵ AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (dalej: MSZ), sygn. 2885; tamże, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (dalej: MSW), sygn. 1566; S. Gręlewski: *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, Lublin 1937, s. 398-399.

⁶ AAN, MWRiOP, sygn. 1397, 1457; tamże, MSZ, sygn. 2885; Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Komenda Wojewódzka Policji Państwowej w Lublinie, sygn. 453; „Jednota” 1987, nr 8, s. 9-11.

kańskiego; w tamtejszej kaplicy anglikańskiej odprawiano również dla nich nabożeństwa. Towarzystwo Londyńskie dysponowało w stolicy kilkoma nieruchomościami, w których zorganizowano czytelnice, sale zebrań i pomieszczenia mieszkalne.

W 1927 roku utworzona została przy placówce warszawskiej, przy ul. Sewerynow 3, szkoła misyjna pod nazwą „Instytut Misyjny im. Emanuela”. W zamierzeniach organizatorów miał to być ośrodek naukowo-wychowawczy przygotowujący pracowników misyjnych do pracy wśród Żydów w Europie Środkowej i Wschodniej. Spodziewano się kandydatów z Rumunii, Czechosłowacji, Anglii, Austrii, Niemiec i Węgier. Inicjatywa ta zakończyła się jednakże porażką i szkoła po czterech latach funkcjonowania została zlikwidowana.⁷

Bardziej rozwiniętą sieć placówek posiadała inna z misji działających w Polsce, tzw. Misja Barbikańska (Barbican Mission to the Jews). Organizacja ta, pochodzenia również anglikańskiego, powstała w Londynie w 1898 roku. W Polsce rozpoczęła działalność w pierwszych latach dwudziestolecia międzywojennego, wyprzedzając szybko pod względem aktywności i rozwoju inne funkcjonujące tu wcześniej stowarzyszenia misyjne. Jej kierownikiem był pastor Piotr Gorodiszcz, noszący tytuł superintendenta dla Polski wschodniej. Głównym pomocnikiem pastora P. Gorodiszcza był misjonarz Józef Fajans. Działalność misji skupiała się na terenie województw wschodnich: białostockiego, wileńskiego, nowogrodzkiego, poleskiego i wołyńskiego. Zaowocowała ona powstaniem placówek w Białymstoku, Brześciu, Grodnie, Lublinie, Równem i Wilnie. Pracownicy misji działali również w miejscowościach położonych w innych częściach Polski, np. we Lwowie.⁸

Centrala Misji Barbikańskiej w Polsce mieściła się w Białymstoku, gdzie urzędował pastor P. Gorodiszcz. Tu skupiała się również jej główna działalność – misja miała w Białymstoku swój własny szpital, dom dla katechumenów i drukarnię, w której wydawała w języku polskim i żydowskim miesięcznik „Dos wort”. Wybudowała również Kościół Misyjny –

⁷ AAN, MWRiOP, sygn. 1457; W. G a s t p a r y: *Protestantyzm w Polsce w dobie dwóch wojen światowych*, cz. I: 1914-1939, Warszawa 1978, s. 273.

⁸ Litewskie Centralne Państwowe Archiwum Akt Nowych (dalej: LCPA), F 51 Ap 4, sygn. 862; Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APB), Urząd Wojewódzki w Białymstoku (dalej: UWB), sygn. 59, 91; AAN, Urząd Wojewódzki Wileński, sygn. 1, Sprawozdanie sytuacyjne za lipiec 1930; Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie (dalej: CAW), 1774/89, sygn. 192; „Evangelisches Gemeindeblatt” (dalej: EG) 1921, nr 9, s. 98. Por.: E. A l a b r u d z i Ń s k a: *Kościół ewangelickie na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Toruń 1999, s. 190, 194, 203-204.

w Białymstoku przy ul. św. Rocha 25. Kościół ten został konsekrowany we wrześniu 1936 roku, przy udziale przedstawicieli Kościoła anglikańskiego z Londynu. Natomiast w terenie prowadzono działalność misyjną głównie przy pomocy specjalnie w tym celu zakupionego w Londynie i przystosowanego do wygłaszania odczytów samochodu. Utworzone w terenie placówki misji obsadzone były przez świeckich misjonarzy, m.in. Natanaela Krola (Grodno), Samuela Kremera (Równe), Józefa Klajna (Lublin) i Emanuela Lufta (Wilno).⁹

Misja Barbikańska kładła duży nacisk na pracę charytatywną. Znalazło to wyraz m.in. w utworzeniu w 1935 roku Chrześcijańskiego Towarzystwa Opieki nad Nawróconymi Izraelitami „Samarytanin”. W skład pierwszego tymczasowego zarządu towarzystwa weszli: pastor P. Gorodiszcz, misjonarz J. Fajans, Juliusz Fłakier, dr Maurycy Syrota, Józef Przetycki i Aleksander Redlitz. Towarzystwo, poza wydawaniem pieniężnych zapomóg, pomagało również w znalezieniu pracy bezrobotnym neofitom, np. dla jednej z podopiecznych wybudowało przy ul. św. Rocha kiosk, w innym natomiast przypadku zakupiło z własnych funduszy dorożkę.¹⁰

Rodowód anglikański miała także inna z misji działających w Polsce, a mianowicie Brytyjskie Towarzystwo Rozpowszechniania Ewangelii wśród Żydów (The British Society for the Propagation of the Gospel among the Jews). Organizacja, funkcjonująca w Polsce pod kierownictwem Jakuba Berkowicza, miała swoją placówkę w Krakowie, a w połowie lat trzydziestych rozszerzyła działalność na Wilno. Filię w Warszawie posiadała ponadto tzw. Mildmay Mission to the Jews, utworzona w Londynie z inicjatywy prywatnej, a w Polsce współpracująca z baptystami. We Lwowie natomiast istniała placówka Duńskiej Misji Żydowskiej (Danske Israelsmission) – z ramienia tej misji przybył do Polski w 1891 roku pastor Theodor Zöckler, późniejszy zwierzchnik Kościoła ewangelickiego augsburskiego i helweckiego wyznania w Polsce. W II Rzeczypospolitej funkcjonowały jeszcze co najmniej dwie misje prywatne:

⁹ AAN, MWRiOP, sygn. 1396; Biblioteka Synodu Ewangelicko-Reformowanego w Warszawie, Materiały Misji Barbikańskiej; APB, UWB, sygn. 91, Sprawozdanie sytuacyjne za wrzesień 1936; „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 5-6, s. 12-13; „Jednota” 1986, nr 12, s. 13-15.

¹⁰ Biblioteka Synodu Ewangelicko-Reformowanego w Warszawie, Materiały Misji Barbikańskiej.

w Łodzi misja „Bethel” prowadzona przez L. Rosenberga oraz wspierana przez Amerykanów misja w Radości koło Warszawy.¹¹

W 1831 roku powstało w Bazylei Stowarzyszenie Przyjaciół Izraela dla Rozpowszechniania Chrześcijaństwa wśród Żydów. Objęło ono swoją działalnością Szwajcarię, południową część Niemiec, a od 1904 roku również ziemie polskie. Ta tzw. Misja Bazylejska miała wyznaniowy charakter luterański, co ułatwiło kontakty z działającym na terenie Królestwa Kongresowego Kościołem ewangelicko-augsburskim. Duchowieństwo ewangelicko-augsburskie wykazywało duże zainteresowanie działalnością misyjną wśród ludności żydowskiej. Na przełomie XIX i XX wieku władze kościelne postanowiły przeznaczyć jednego z księży specjalnie do pracy misyjnej wśród Żydów. Wybór padł na ks. Augusta Gerhardta, który w celu dobrego przygotowania do misji został wysłany najpierw na studia do Lipska. W 1902 roku rozpoczął on pracę jako adiunkt przy parafii Św. Trójcy w Łodzi, mając za zadanie przede wszystkim pracę wśród ludności żydowskiej. Ks. A. Gerhardt zdecydował się ostatecznie na wyjazd z Polski i całkowite poświęcenie pracy misyjnej w ramach Misji Bazylejskiej najpierw w Niemczech, a następnie w Szwajcarii. W październiku 1921 roku został dyrektorem Stowarzyszenia Przyjaciół Izraela dla Rozpowszechniania Chrześcijaństwa wśród Żydów.¹²

Zorganizowany przez ks. A. Gerhardta ośrodek misyjny w Łodzi funkcjonował dalej, lecz już niezależnie od Kościoła ewangelicko-augsburskiego, w ramach Misji Bazylejskiej. Misja zatrudniała tu własnych pracowników, którzy jednakże współpracowali z duchownymi ewangelicko-augsburskimi. Od 1926 roku kierownikiem placówki łódzkiej był Ludwik Schweitzer, pomagało mu dwóch innych misjonarzy i dwie pracownice misyjne. Misja Bazylejska wybudowała w Łodzi w 1928 roku własny dom misyjny „Pniel”, który mieścił również kaplicę.

Drugim ośrodkiem Misji Bazylejskiej w Polsce było Wilno. Placówka wileńska prowadzona była początkowo przez Wacława Zalcberga, a w okresie międzywojennym przez dwóch misjonarzy: Bernarda Rozenbauma (byłego rabina) i Aleksandra Omencetera. W skład personelu wchodził ponadto lekarz misyjny i dwie pracownice. Zakres działalności

¹¹ Archiwum Państwowe w Krakowie, Starostwo Grodzkie w Krakowie, sygn. 142; H. Świątkowski: *Wyznania religijne w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem ich stanu prawnego*, Warszawa 1937, s. 222; S. Grelewski, jw., s. 402-403; W. Gastpary, jw., s. 274; E. Alabrudzka, jw., s. 31.

¹² AAN, MWRiOP, sygn. 1396; E. Kneifel: *Geschichte der Evangelisch-Augsburschen Kirchen in Polen*, Nürnberg 1965, s. 238-239; W. Gastpary, jw., s. 321.

obejmował odczyty i czytanie Pisma św., prowadzenie czytelnicy i wypożyczalni książek, organizowanie dla dzieci kursów haftu i robót ręcznych. Misja prowadziła udzielającą codziennie bezpłatnych porad przychodnię lekarską oraz organizowała kolonie letnie dla dzieci w Czarnym Borze.¹³

W przypadku placówki wileńskiej widoczna była jeszcze ściślejsza niż w Łodzi współpraca między Misją Bazylejską a Kościołem ewangelicko-augsburskim. Trudno w sposób precyzyjny określić charakter owej „łączności” czy „protektoratu” konsystorza ewangelicko-augsburskiego nad misją. Faktem jest, że wileńska parafia ewangelicko-augsburska przejmowała opiekę duszpasterską nad konwertytami. Z wszelkich praktyk religijnych Żydzi korzystali już bezpośrednio w zborze luterańskim; neofici stawali się automatycznie jego członkami. Opieka Kościoła ewangelicko-augsburskiego nad placówką misyjną wyrażała się również w pośredniczeniu w jej kontaktach z władzami państwowymi.¹⁴

Podkreślić należy, że Kościół ewangelicko-augsburski w pełni popierał misje żydowskie prowadzone również przez inne zagraniczne towarzystwa protestanckie. Na łamach czasopisma kościelnego „Wolhynischer Bote” propagowana była m.in. działalność Misji Barbikańskiej. Grodzieńska placówka tej misji najprawdopodobniej korzystała z posług duszpasterskich miejscowego proboszcza ewangelicko-augsburskiego, o czym można wnioskować z zachowanych informacji o uzyskiwaniu przez niego regularnego miesięcznego wynagrodzenia z misji.¹⁵

Życzliwą postawę wobec działalności misyjnej wśród ludności żydowskiej wykazywały również inne Kościoły ewangeliczne II Rzeczypospolitej. Niektóre z nich, jak np. Kościół ewangelicki augsburskiego i helweckiego wyznania w Małopolsce Wschodniej, prowadziły samodzielnie pracę misyjną, jednakże nie przyniosła ona większych rezultatów. Uzyskane w ten sposób konwersje ludności żydowskiej stanowiły pojedyncze przypadki. Tak więc jako sytuację typową dla misji protestanckich wśród Żydów w Polsce międzywojennej można określić taką, w której bezpośrednią aktywność na polu nawróceń wykazywały zagraniczne towarzystwa misyjne, natomiast dalszą opiekę nad konwertytami sprawowały miejscowe Kościoły protestanckie. Towarzystwa i organizacje misyjne prowadziły głównie działalność popularyzującą wyznanie protestanckie

¹³ LCPA, F 53 Ap 23, sygn. 785; AAN, MWRiOP, sygn. 314, 1395, 1396.

¹⁴ AAN, MWRiOP, sygn. 385, 1396.

¹⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, akta nieup., Protokoły posiedzeń rady kościelnej parafii ewangelicko-augsburskiej w Grodnie z lat 1938-1939; „Wolhynischer Bote” 1927, nr 18.

poprzez odczyty, zebrania, wspólne czytanie Pisma św., czy też zachęcanie do czytania religijnej literatury chrześcijańskiej. Szczególną opieką otaczano dzieci, które dodatkowo nauczano religii, a niektóre organizacje prowadziły również szkółki niedzielne. Działalności religijnej towarzyszyły najczęściej różne formy pracy charytatywnej, jak np. opieka medyczna czy kolonie dla dzieci. Natomiast towarzystwa te nie tworzyły odrębnych związków wyznaniowych czy parafii i dlatego konwertytów przyjmowały najczęściej najbliższe parafie protestanckie. Przeważnie też duchowni ewangelicy udzielali osobom nawróconym chrztu.¹⁶

Trudne jest ustalenie liczby osób nawróconych w rezultacie działalności organizacji misyjnych. Nie były to na pewno efekty spektakularne, jednakże konwertyci stanowili społeczności na gruncie lokalnym dość widoczne. Najwięcej osób narodowości żydowskiej dokonało konwersji na chrześcijaństwo wskutek działalności Misji Barbikańskiej i Towarzystwa Londyńskiego. Pierwsza z wymienionych organizacji osiągnęła w końcu lat trzydziestych stan liczebny około dwustu osób. Z kolei Towarzystwo Londyńskie udzieliło w okresie od 1919 roku do połowy 1922 roku 25 chrztów i 27 konfirmacji.¹⁷ Wykłady i odczyty misyjne cieszyły się jednakże często dużą popularnością i gromadziły niekiedy po kilkaset osób.

Praca misji musiała wywołać reakcję środowisk judaistycznych. W lutym 1926 roku na łamach warszawskiego „Najer hajnt” ukazała się odezwa rabinów ostrzegająca Żydów przed działalnością misjonarzy, którą nazwano tu „trucizną zawartą w cukierku”.¹⁸ Odczyty i wykłady o treści chrześcijańskiej wywoływały niejednokrotnie oburzenie wyznawców judaizmu, a szczególną wrogość powodowały akcje organizowane w pobliżu synagog. W maju 1927 roku w Krakowie kilkusetosobowy tłum zaatakował członków Misji Barbikańskiej, którzy rozdawali osobom wychodzącym z synagogi biblie i broszury o treści religijnej. Dwaj pracownicy misji zostali pobici.¹⁹ Charakterystyczne, że działalność misji

¹⁶ Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej: APP), Konsystorz ewangelicki w Poznaniu (dalej: KEP), sygn. 303; AAN, MWRiOP, sygn. 389; EG 1923, nr 3, s. 34; A. Gerhardt: *Die Judenmission in Polen*, „Ekklesia” 5: 1938, s. 208-209; G. Berendt: *Ewangelizacja Żydów w Wolnym Mieście Gdańsku*, w: *Protestantyzm i protestanci na Pomorzu*, pod red. J. I l u k a, D. M a r i a Ń s k i e j, Gdańsk-Koszalin 1997, s. 182.

¹⁷ LCPA, F 51 Ap 7, sygn. 1655; AAN, MWRiOP, sygn. 313, 1457; APB, Akta Kościelne, sygn. 47, Wykaz Żydów ochrzczonych w parafii ewangelicko-reformowanej w Białymstoku w okresie XI 1936 - X 1937.

¹⁸ „Najer hajnt” z 23 II 1926, nr 29.

¹⁹ AAN, MWRiOP, sygn. 1396, Komenda Policji Państwowej Miasta Krakowa do dyrektora policji w Krakowie z 5 V 1927.

protestanckich wśród Żydów spotykała się również z bardzo ostrymi atakami prasy katolickiej. Do takich można zaliczyć np. artykuł Mieczysława Skrudlika pt. *Udział żydostwa w propagandzie sekciarskiej w Polsce*, który ukazał się na łamach „Przeglądu Katolickiego” w lutym 1926 roku.²⁰

Stosunek polskich władz państwowych do misji żydowskich był złożony, kształtowały go różnorodne czynniki polityki wewnętrznej i zagranicznej. Ogólnie rzecz biorąc, organizacjom misyjnym nie stawiano przeszkód w ich działalności, a prowadzona obserwacja ich pracy dowodziła, że nie stawiają one sobie celów politycznych czy antypaństwowych. Problemy rozpoczynały się z chwilą, gdy misje chciały uregulować swoją pozycję prawną w państwie polskim. Pierwszą organizacją, która próbowała dokonać regulacji prawnej było Towarzystwo Londyńskie, stanowiące podstawę Kościoła anglikańskiego w Polsce. Jak już wcześniej wspomniano, stojący na czele towarzystwa H.C. Carpenter pełnił funkcje przełożonego parafii anglikańskiej w Warszawie i kapelana ambasady brytyjskiej w RP. Już w 1919 roku poselstwo angielskie wystąpiło do polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych z prośbą o uregulowanie sytuacji wyznania anglikańskiego w Polsce. Ministerstwo Spraw Zagranicznych zorganizowało w związku z tą sprawą w dniu 2 grudnia 1919 roku poufne posiedzenie z udziałem przedstawicieli Ministerstwa Sprawiedliwości, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Posiedzenie nie przyniosło konkretnych ustaleń, przede wszystkim z powodu sztywnego stanowiska Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, które uważało, że Kościół anglikański traktować należy jako wyznanie tolerowane.²¹

Kilka miesięcy później, w dniu 20 marca 1920 roku Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zdecydowało się wydać pod naciskiem ambasady brytyjskiej i Ministerstwa Spraw Zagranicznych okólnik do wojewodów, stanowiący niejako instrukcję postępowania wobec wyznania anglikańskiego. Okólnik ten rozciągał na Kościół anglikański przepisy władz rosyjskich z 1875 i 1899 roku, odnoszące się głównie do baptystów.²² Była to więc jedynie tymczasowa regulacja na zasadzie wyznania tolerowanego, która nie mogła satysfakcjonować Kościoła ubiegającego się o uregulowanie położenia prawnego i uznanie przez państwo.

²⁰ „Przegląd Katolicki” z 7 II 1926, nr 5.

²¹ AAN, MSW, sygn. 1566, Protokół posiedzenia w sprawie działalności duchownych anglikańskich w Polsce, odbytego w Wydziale Konwencji Międzynarodowych Ministerstwa Spraw Zagranicznych w dniu 2 XII 1919 r.

²² AAN, MWRiOP, sygn. 1396, 1457; tamże, MSW, sygn. 1566.

Pamiętać przy tym należy, że konfesja anglikańska, tak niewielka liczebnie w Polsce, stanowiła jedno z głównych wyznań chrześcijańskich świata.

Stan tymczasowości prawnej zaczął się przedłużać. W końcu lat dwudziestych sytuacja Kościoła anglikańskiego pozostawała niezmienną i widoczne już było, że Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, mimo licznych interwencji, nie ustąpi i nie zezwoli na regulację prawną. Sytuacja ta wynikała przede wszystkim z reprezentowanej przez departament wyznań koncepcji ustawy ramowej o uznawaniu nowych wyznań i sekt. Nie chciano więc w przypadku Kościoła anglikańskiego tworzyć precedensu. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego nie wahało się jednakże, głównie pod wpływem Ministerstwa Spraw Zagranicznych, udzielać doraźnych ułatwień Towarzystwu Londyńskiemu w jego działalności misyjnej.²³

Podobne trudności napotkała przy staraniach o legalizację Misja Barbikańska. W lutym 1926 roku wystąpiła ona o rejestrację i zezwolenie na działalność na obszarze całego państwa polskiego, przesyłając do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego swój statut. W statucie jako cel Misji określono ewangelizację Żydów w Polsce i podniesienie życia duchowego Żydów chrześcijan. Podkreślono, że jest ona utrzymywana jedynie ze składek członków i nie otrzymuje dotacji z funduszy publicznych i rządowych. Również i starania Misji Barbikańskiej wspierane były przez służbę dyplomatyczną. Poselstwo polskie w Londynie stwierdziło w związku z zabiegami Misji o legalizację:

Misja Barbikańska posiada dość znaczny wpływ w angielskich sferach kościelnych i pośrednio politycznych, dlatego też wydaje się wskazanym zachowanie w stosunku do niej stanowiska rzeczowego i szybkiego wyjaśnienia w tym lub innym kierunku jej dezyderatów.²⁴

Jednakże odpowiedź departamentu wyznań, biorąc pod uwagę dotychczasową jego linię postępowania, mogła być tylko jedna. W piśmie skierowanym w grudniu 1928 roku do reprezentującego Misję adwokata Leonarda Tallen-Wilczewskiego departament oświadczył, że nie ma podstawy prawnej do zatwierdzenia statutu, jednakże nie sprzeciwia się działalności stowarzyszenia i zakładaniu przez nie placówek misyjnych w Polsce.

Problem uznania przez państwo polskie Kościoła anglikańskiego i legalizacji związanych z nim misji żydowskich okazał się więc na tym

²³ AAN, Ambasada RP w Londynie (dalej: ARPL), sygn. 883; tamże, MSW, sygn. 1566; tamże, MWRiOP, sygn. 1457.

²⁴ AAN, ARPL, sygn. 883. Zob. też: tamże, MWRiOP, sygn. 1396, 1457.

etapie niemożliwy do rozwiązania. Powiązany był bowiem bezpośrednio z koncepcjami (lub ich brakiem) Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego globalnego rozwiązania kwestii położenia prawnego wyznań mniejszościowych. Trafnie ocenił tę sytuację reprezentujący Poselstwo RP w Londynie Jan Wszelaki w liście skierowanym w listopadzie 1927 roku do radcy Ministerstwa Spraw Zagranicznych Jana Strzembosza:

(...) Rzut oka na przekrój pełnego zagadnienia w naszym życiu państwowym (...) pozwala na bardzo pesymistyczne wywody co do tego, jak mało jest jeszcze zrobione i ile ważnych spraw leży jeszcze odłogiem i ślimaczy się. Jeżeli tak jest na wielu innych jeszcze polach, to winszuję.²⁵

Niejasna sytuacja prawna Kościoła anglikańskiego i związanych z nim misji prowadziła do różnych paradoksów, np. w uroczystości konsekracji kaplicy anglikańskiej w Warszawie w 1927 roku wziął udział oficjalny reprezentant Ministerstwa Spraw Zagranicznych, natomiast nie było przedstawiciela Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, ponieważ powstanie kaplicy nie mogło zostać zgłoszone w drodze legalnej. Sytuacja ta powodowała również wiele utrudnień w codziennej działalności misji, m.in. w powoływaniu nowych placówek, nabywaniu nieruchomości, czy prowadzeniu akt stanu cywilnego.

Kościół anglikański postanowił więc szukać innego rozwiązania tych problemów. Takim wyjściem wydawało się przyłączenie do któregoś z Kościołów prawnie uznanych w Polsce. W styczniu 1931 roku Kościół anglikański zgłosił swój akces do Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w RP. Konsystorz ewangelicko-reformowany przyjął akces w dniu 14 stycznia 1931 roku, a synod obradujący w czerwcu 1932 roku ratyfikował tę umowę. Było to oczywiście unia czysto administracyjna. Kościół ewangelicko-reformowany reprezentował powstające parafie anglikańskie wobec państwa. Parafie te zachowywały w łonie Kościoła ewangelicko-reformowanego odrębną anglikańską doktrynę oraz wewnętrzną autonomię w sprawach religijnych i zarządu kościelnego. Przedstawiciel Kościoła anglikańskiego wszedł w skład konsystorza ewangelicko-reformowanego, jednakże bez prawa udziału w sprawach dotyczących wyłącznie Kościoła ewangelicko-reformowanego. Natomiast delegaci parafii anglikańskich brali udział w synodach Kościoła ewangelicko-reformowanego na

²⁵ AAN, ARPL, sygn. 883.

ogólnie przyjętych prawach. Umowa pozbawiała anglikanów dotacji państwowych przewidzianych dla Kościoła ewangelicko-reformowanego.²⁶

W 1933 roku taką samą decyzję podjęła Misja Barbikańska, zgłaszając akces do Wileńskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego (Jednoty Wileńskiej). Formalnie do Jednoty Wileńskiej przyłączona została nie sama Misja Barbikańska, lecz składający się z Żydów nawróconych w wyniku jej działalności Kościół obrządku anglikańskiego. Stanowił on odtąd w łonie Jednoty Wileńskiej odrębny dystrykt o nazwie: „Dystrykt Wileńskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego obrządku anglikańskiego z siedzibą w Białymstoku”. Weszły do niego wszystkie placówki Misji Barbikańskiej, tworząc parafię w Białymstoku oraz filiały w Brześciu, Grodnie, Lublinie, Równem i Wilnie. Synod wileński pozostawił nowo utworzonemu dystryktowi całkowitą autonomię w zakresie odprawiania nabożeństw, udzielania posług religijnych, sakramentów św. i innych ceremonii kościelnych według rytuału anglikańskiego. Na czele dystryktu stał superintendent ordynowany przez synod wileński – do końca dwudziestolecia międzywojennego był nim pastor P. Gorodiszcz, równocześnie kierownik Misji Barbikańskiej w Polsce.²⁷

Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zezwoliło na obie unie, choć w przypadku pierwszej z nich miało jeszcze wiele wątpliwości. Uważało bowiem, że w zasadzie unia taka „niewskazana jako złożona i skomplikowana forma współżycia wyznań”, stanowić będzie precedens dla innych związków wyznaniowych, które nie mogą uzyskać uznania ze strony państwa. Dopiero zwołana w grudniu 1932 roku konferencja międzyministerialna, a także znaczenie tej sprawy dla stosunków dyplomatycznych wpłynęły na wydanie zezwolenia.²⁸

Akces do Kościołów ewangelicko-reformowanych ułatwił w znacznym stopniu działalność misji żydowskich i samego Kościoła anglikańskiego w Polsce. Łatwiejsze stało się przede wszystkim erygowanie nowych placówek, choć na tej płaszczyźnie występowały jeszcze niekiedy nieporozumienia z władzami lokalnymi, np. przy tworzeniu filiały w Brześciu nad Bugiem. Sporo emocji wywoływała w latach 1932-1933 sprawa prowadzenia ksiąg stanu cywilnego wyznania anglikańskiego.

²⁶ AAN, MSZ, sygn. 2885; tamże, MSW, sygn. 1566.

²⁷ Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk, F 40, sygn. 215, Projekt podstawy przyłączenia Kościoła Misyjnego Episkopalno-Reformowanego obrządku anglikańskiego istniejącego przy Misji Barbikańskiej z 1933 r.; Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne, F 606, sygn. 9, 129; LCPA, F 51 Ap 4, sygn. 862; APL, Urząd Wojewódzki w Lublinie, sygn. 2401. Por. E. Alabrudzińska, *iw.*, s. 190 i n.

²⁸ AAN, MWRiOP, sygn. 1457; tamże, MSW, sygn. 1566.

Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zaproponowało bowiem, by księgi te prowadził Komisariat Policji Państwowej w Warszawie, co anglikanie uznali za rozwiązanie nie do przyjęcia. Ostatecznie ministerstwo przychyliło się do prośby Kościoła anglikańskiego, by akta sporządzał urzędnik stanu cywilnego w zakrystii kaplicy ambasady brytyjskiej.²⁹

W dalszym ciągu władze wojewódzkie, a w coraz większym stopniu i Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, obserwowały pracę misji. Zainteresowanie władz wzbudzał bowiem aspekt narodowościowy wszelkich akcji misyjnych w Polsce, jak również opieka nad wiernymi innych narodowości. Jeśli chodzi o Kościoły ewangelicko-reformowane, obserwowany był szczególnie rozwój problemu czeskiego i żydowskiego. W końcu lat trzydziestych władze zaczęły okazywać z kolei niepokój w związku z prowadzoną przez duchownych Jednoty Wileńskiej akcją misyjną w języku białoruskim.³⁰ W 1939 roku uwidoczniły się również zmiany w nastawieniu władz wojewódzkich do kwestii żydowskiej w Kościele wileńskim. W kwietniu 1939 roku wojewoda białostocki postulował, by „oddzielić parafię ewangelicko-reformowaną od Misji Barbikańskiej, gdyż wpływa to [ich połączenie – E.A.] na zatracenie charakteru ściśle polskiego tego wyznania”.³¹

Na rezultaty misji chrześcijańskich wśród Żydów w Polsce okresu międzywojennego złożyło się wiele przyczyn. Różne były bowiem motywy konwersji ludności żydowskiej. Obok pobudek natury religijnej duże znaczenie miała wciąż łatwiejsza możliwość awansu społecznego, nie można również wykluczyć zmiany religii w celu zawarcia związku małżeńskiego z osobą wyznania chrześcijańskiego. Należy jednak pamiętać, że w każdym przypadku była to decyzja niezwykle trudna, wiążąca się z odrzuceniem przez dotychczasowe środowisko i powodująca całkowite zerwanie więzi ze społecznością judaistyczną.

W drugiej połowie lat trzydziestych coraz częstszym motywem konwersji stawały się wydarzenia polityczne w Europie. Zauważyły to również Kościoły ewangelickie, niektóre dokonały wówczas ograniczeń, jak np. Kościół ewangelicko-unijny, który w lutym 1937 roku zalecił bardziej dokładne sprawdzanie motywów konwersji i wprowadził wymóg

²⁹ LCPA, F 51 Ap 4, sygn. 862; AAN, MWRiOP, sygn. 1334; tamże, MSW, sygn. 1566; tamże, MSZ, sygn. 2885.

³⁰ CAW, 1772/89, sygn. 164, 165; AAN, MSW, sygn. 968, 969, 972; tamże, MWRiOP, sygn. 385, 1395, 1396; APB, UWB, sygn. 78, 82, 101.

³¹ APB, UWB, sygn. 121, Wzmocnienie polskiego stanu zachowania – sprawozdanie wojewody białostockiego z 26 IV 1939.

rocznego uczęszczania na nabożeństwa ewangelickie. Przyjęcie religii chrześcijańskiej nie pozwoliło uniknąć osobom narodowości żydowskiej prześladowań w okresie II wojny światowej. Tragiczny był los duchownych protestanckich pochodzenia żydowskiego. Józef Fajans, opiekujący się Żydami nawróconymi w ramach Misji Barbikańskiej i ordynowany w Jednocie Wileńskiej, został zamordowany. Piotrowi Gorodiszczowi udało się po wybuchu wojny wyjechać do Wilna, gdzie zmarł w 1940 roku.³²

³² Biblioteka Synodu Ewangelicko-Reformowanego w Warszawie, Materiały Misji Barbikańskiej; APP, KEP, sygn. 2990; E. Alabrudzińska: *Kościół ewangelicki na Pomorzu w okresie międzywojennym. Stosunki wewnętrzne i postawa wobec innych wyznań*, w: *Mniejszości narodowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, pod red. M. Wojciechowskiego, Toruń 1998, s. 197-198.